विंशः पाठः

नीतिरत्नानि

संस्कृतसाहित्ये नैतिकोपदेशाः प्रचुररूपेण प्राप्यन्ते। प्रायः प्रत्येकग्रन्थे नीत्यादर्शसदाचारादीनां शिक्षाः उपलभ्यन्ते। नीतिवाक्यं नास्ति केवलं साधारण-वाक्यरचना अपितु व्यवहारज्ञानरत्नमस्ति। यथा रत्नम् महर्घ्यम् महत्त्वपूर्णञ्च भवति, तद्वद् मानवजीवने नीतिवचनान्यपि जीवनरत्नानि भवन्ति। जीवनस्याधारः नीतिरपि भवति, इति विचार्यैव कतिपयानि विदुरनीतितः नीतिरत्नानि चयितानि। विदुरनीतिः महाभारतस्यांशः। विदुरः धृतराष्ट्रबन्धुः महान् प्रबुद्धश्चासीत्।

बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत्।
गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं योगेन विन्दति ॥1॥

अन्वयः – पुरुषः बुद्ध्या भयं प्रणुदति, तपसा महत् विन्दते, गुरुशुश्रूषया ज्ञानं (तथा) योगेन शान्तिं विन्दति।

शब्दार्थः – प्रणुदति – निराकरोति (दूर करता है), विदन्ति – प्राप्नोति (प्राप्त करता है),

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
प्रज्ञा च कौल्यं च श्रुतं दमश्च।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥2॥

अन्वयः – प्रज्ञा च कौल्यं च श्रुतं च दमः च पराक्रमः च अबहुभाषिता च यथाशक्ति दानं च कृतज्ञता च अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति।

शब्दार्थः – कौल्यम् – कुलीनता, श्रुतम् – बहुज्ञता (विद्या/ज्ञान), दीपयन्ति – द्योतयन्ति (प्रकाशित करते हैं / यश फैलाते हैं),

अर्थसिद्धिं परामिच्छन् धर्ममेवादितश्चरेत्।
न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥3॥

अन्वयः – पराम् अर्थसिद्धिम् इच्छन् (पुरुषः)आदितः धर्मम् एव चरेत्, स्वर्गलोकात् इव अमृतं (न अपैति तथैव) धर्मात् अर्थः न अपैति।

शब्दार्थः – अर्थसिद्धिम् – सम्पत्ति(सम्पत्ति की प्राप्ति), चरेत् – आचरेत् (आचरण करे), हि– निश्चयेन (निश्चयपूर्वक), अपैति – दूरं भवति (दूर होता है)

धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैता समिधः श्रियः ॥4॥

अन्वयः – धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यम् अनिष्ठुरा वाक्, च मित्राणाम् अनभिद्रोहः एताः सप्तश्रियः समिधः (सन्ति)।

शब्दार्थः – अनिष्ठुरा – सुकोमला

कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम्।

जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते॥5॥

अन्वयः – कृतज्ञं धार्मिकं सत्यम् अक्षुद्रं दृढभक्तिकं जितेन्द्रियं स्थित्यां स्थितं च अत्यागि मित्रं इष्यते।

शब्दार्थः – इष्यते – काम्यते (चाहा जाता है)

मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः॥

आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना॥6॥

अन्वयः – बुधाः सर्वभूतानां मार्दवं, अनसूया, क्षमा, धृतिः च मित्राणाम् अविमानना आयुष्याणि प्राहुः ।

शब्दार्थः – मार्दवम् – मृदुता (कोमलता) अविमानना – अपमानस्य अभावः(अपमान न करना), आयुष्याणि – आयुष्प्राप्ति साधनानि(आयु प्राप्त करने के साधन)

मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम्।

भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥7॥

अन्वयः – योगः मङ्गलालम्भनम् उत्थानम् आर्जवं श्रुतम् च सताम् अभीक्ष्णदर्शनं एतानि भूतिं कुर्वन्ति।

शब्दार्थः – मङ्गलालम्भनम् – माङ्गलिकवस्तूना स्पर्शनम् (कुशादि माङ्गलिक वस्तुओं का स्पर्श करना), आर्जवम् – सरलता, अभीक्ष्णदर्शनम् – वारं वारं अवलोकनम् (बार बार देखना), भूतिम् – ऐश्वर्यम् (समृद्धि)

कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते।

तदेवापहरत्येनं तस्मात् कल्याणमाचरेत् ॥8॥

अन्वयः – यत् कर्मणा मनसा वाचा अभीक्ष्णं निषेवते तत् एव एनम् (स्वाभीष्टम्) अपहरति तस्मात् कल्याणम् आचरेत्।

शब्दार्थः – अपहरति – अपहरणं करोति (दूर करता है)

सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम्।

शौर्यं च चित्रभाष्यं व दशेमे स्वर्गयोनयः ॥9॥

अन्वयः – सत्यम् रूपम् श्रुतम् विद्या कौल्यम् शीलम् बलम् धनम् शौर्यम् चित्रभाष्यम् च इमे दश स्वर्गयोनयः।

शब्दार्थः – चित्रभाष्यम् – वक्रोक्तिः (संवाद कौशल), स्वर्गयोनयः – स्वर्लोकस्य साधनानि (स्वर्ग लोक के साधन)

वृद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च।

व्यवसायश्च यस्य स्यात् तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥10॥

अन्वयः – यस्य वृद्धिः प्रभावः तेजसश्च सत्त्वम् उत्थानम् च व्यवसायः च स्यात् तस्य अवृत्तिभयम् एव कुतः?

शब्दार्थः – अवृत्तिभयम् – जीविकाभयम् (आजीविका का भय)

अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः।

अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥11॥

अन्वयः – (यः) अविसंवादक दक्षः कृतज्ञः मतिमान् ऋजुः अपि च संक्षीणकोशः अपि परिवारणम् लभते।

शब्दार्थः – अविसंवादकः – अवितण्डावादी व्यर्थ वाद-विवादकर्त्ता (व्यर्थ बहस न करने वाला/अकुतर्की), ऋजुः – सरलः, संक्षीणकोशः – निर्धनः परिवारणम् – हस्त्यादि सम्पत्तियुक्तम् (हाथी आदि सम्पत्तियों से युक्त)

उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः।

समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तु ॥12॥

अन्वयः – उत्थानम् संयमः दाक्ष्यम् अप्रमादः धृतिः स्मृतिः च समीक्ष्य समारम्भः तु भवस्य मूलं विद्धि।

शब्दार्थः – भवस्य – वैभवस्य (विभूति का), विद्धि – अवेहि (जानिए)

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरत –**

(क) बुद्ध्या किं प्रणुदति?

(ख) कति गुणाः पुरुषं दीपयन्ति?

(ग) आदितः किं चरेत्?

(घ) काः समिधः श्रियः?

(ङ) 'दाक्ष्यम्' इत्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः?

(च) संक्षीणकोशोऽपि किं लभते?

2. **एकवाक्येन उत्तरत –**

(क) के के गुणाः पुरुषं दीपयन्ति?

(ख) कानि भूतिं कुर्वन्ति?

(ग) किमर्थं कल्याणमाचरेत्?

(घ) स्वर्गयोनयः के?

(ङ) कस्यावृत्तिभयं नास्ति?

3. **त्रिचतुर्भिर्वाक्यैः उत्तरत –**

(क) कीदृशं मित्रम् काम्यते?

(ख) कति समिधः श्रियः?

(ग) कः संक्षीणकोशोऽपि परिवारणम् लभते?

(घ) ''उत्थानम्...............भवस्य तु।'' इत्यस्य श्लोकस्य भावार्थं लिखत।

4. **उचितं योजयत –**

	(अ)	(ब)
(क)	गुरुशुश्रूषया	योगः
(ख)	अष्टौगुणाः पुरुषं	योगेन
(ग)	संक्षीणकोशोऽपि	दीपयन्ति
(घ)	शान्तिं विन्दति	परिवारणं लभते
(ङ)	मङ्गलालम्भनम्	ज्ञानम्

5. **रिक्तस्थानानि पूरयत–**

(क) तपसा...................महत्।

(ख) ....परामिच्छन्।

(ग) कर्मणा.............वाचा।

(घ) कृतज्ञं.............सत्यम्।

(ङ) ....सर्वभूतानाम्

(च) सत्यं.............विद्या।

6. **नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत–**

(क) सत्यमक्षुद्रम्

(ख) सप्तैताः

(ग) कोशोऽपि

(घ) प्रभावस्तेजश्च

(ङ) मतिमानृजुः

7. **अधोलिखितपदानां मूलशब्दं लिङ्गं विभक्तिं वचनं च लिखत –**

		मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्	लिङ्गः
(क)	बुद्ध्या	--------	--------	--------	--------
(ख)	योगेन	--------	--------	--------	--------
(ग)	ज्ञानम्	--------	--------	--------	--------
(घ)	बुधाः	--------	--------	--------	--------
(ङ)	सताम्	--------	--------	--------	--------
(च)	स्थित्याम्	--------	--------	--------	--------
(छ)	तस्मात्	--------	--------	--------	--------
(ज)	भवस्य	--------	--------	--------	--------
(झ)	एनम्	--------	--------	--------	--------
(ञ)	व्यवसायः	--------	--------	--------	--------

8. **अधोलिखितानां श्लोकानामन्वयं कुरुत –**

(क) अष्टौ गुणाः....................कृतज्ञता च॥

(ख) अर्थसिद्धिं...............लोकादिवामृतम्॥

(ग) कृतज्ञं.............चेष्यते।।

(घ) मार्दवं................चाविमानना।।

(ङ) वृद्धिः प्रभावः............तस्यावृत्तिभयं कुतः॥

(च) उत्थानं...........भवस्य तु॥

9. **''नैतिकशिक्षा'' इति विषयमवलम्ब्य संस्कृतभाषायां दशवाक्यानि लिखत।**

योग्यताविस्तारः –

- पाठे आगतान् नीतिश्लोकान् कण्ठस्थं कुरुत।
- पाठं विहाय त्रिंशत्संख्यकनीतिश्लोकानां सङ्ग्रहं कुरुत।
- नीतिश्लोकैः प्राप्तशिक्षां स्वजीवने धारयत।